

історично була широко представленою впродовж багатьох століть, втратила своє значення, з огляду на примусові та природні міграції, жорстокість окупаційного режиму та українсько-польське протистояння.

Список використаних джерел та літератури

1. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. : mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe : województwo wołyńskie/ [Red.Stefan Szule]; Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 1938. – 329 s.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 42, спр. 47.
3. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т., Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів : Жовк. книжк. друк. вид-ва ОО Василіан «Місіонер», 1996. – 752 с.
5. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 126 с.
6. Книга Пам'яті України. Рівненська область. Т. 1 : м. Рівне. Березнівський район. Володимирецький район. Гощанський район. Дубенський район. Дубровицький район / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. – Львів : Каменяр, 1994. – 694 с.
7. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / С. Макарчук // Україна–Польща : важкі питання. матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовт., 1998 р. – Варшава, 1999. – Т. 4. – 584 с.
8. Каліщук О. Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз / О. Каліщук // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість // [відп. ред. В. Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 103–110.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп. 23, спр. 892.
10. Пронь Т. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944–1946) / Тетяна Пронь // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. В. Литвин], Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 92–102.
11. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р. 454, оп. 3, спр. 5.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 69.
13. Населення Західної України у 1959–1989 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/nsklad/1989-zaxid.html>

*Олег Савчук
(Люблін)*

Переселення та адаптація холмщаків на Волині в історичній пам'яті

Протягом депортаційних акцій польського етнічного населення з теренів Волинської області та після них у вільні садиби було розселено представників

радянського й партійного апарату. Крім того, польські села та колонії стали притулком для переселенців з Холмщини та Підляшшя. Населення забужжя прибувало на терени нинішньої Волині з 1944 по 1948 рік, також пізніше. Адже переселялося воно вже не тільки з Польщі, а після 1945 р. здебільшого зі сходу та півдня Української РСР.

Задля якнайшвидшого побутового облаштування переселенців Волинське бюро обкому КП(б)У у жовтні 1944 р. постановило зобов'язати голів виконкомів райрад депутатів трудящих і секретарів райкомів КП(б)У Берестечківського, Голобського, Горохівського, Ківерцівського, Луцького, Олицького, Рожищенського, Сенкевичівського, Теремнівського і Торчинського районів намітити місце для розселення евакуйованого українського населення, забезпечити кожну сім'ю з Польщі придатним для житла приміщенням, а за відсутності – поселити тимчасово в місцевих селян, наділяти селян землею, проте не вище гранично встановлених норм (10 га), організувати видачу позики на господарське влаштування й обмін польських грошей, забезпечити повернення сільськогосподарської продукції [4, арк. 58–59]. Саме ці вибрані райони були найбільш заселені у міжвоєнний період польськими осадниками, німецькою та чеською меншинами. На засіданні бюро Волинського обкому КП(б)У 13 жовтня 1944 р. було створено відділ при виконкомі облради депутатів трудящих із переселення та розміщення населення з-за Бугу в складі: В. Ф. Янюк – завідувач сільськогосподарським відділом обкому КП(б)У, члени Левицький, Мануїлов, Топоркова, Маєвський [3, арк. 58–59].

Перші групи українського населення прибули з Польщі в Луцький район уже в листопаді 1944 р. А до 20 лютого 1945 р. у Волинську область переїхало 365 родин українців з-за Бугу (1265 осіб). Переважна більшість з них була розміщена в колишніх польських господарствах, а також будинках «куркулів», «підкуркулників» і «бандпособників», яких вислали в Сибір. Однак керівництво районів загалом не піклувалося про надання переселенцям відповідного житла та про їхнє господарське влаштування [5, арк. 16]. Під час перевірки Волинським обкомом КП(б)У виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. про заходи з господарського влаштування українського населення було виявлено, що виконками райрад і райкоми КП(б)У не забезпечили повне вивільнення житлових і господарських будівель поляків та не передали їх переселенцям. У Рожищенському районі з прибулих 1364 родин в окремі будинки заселили лише 486. Решту (878 родин) розмістили в «порядку ущільнення», хоча в районі залишилося 815 будинків поляків. Усі помешкання було передано іншим людям. У Теремнівському районі з 500 прибулих родин лише 110 було забезпечено житлом, решту (390 родин) розміщено «в порядку ущільнення». У Луцькому районі з прибулих 585 господарств власні будинки одержали лише 130 сімей, хоча в районі поляки залишили 199 будинків. Інші ж мешкали по дві-три родини на тимчасових квартирах. З усіх районів наприкінці 1945 р. лише в Теремнівському приступили

до спорудження житла. В інших районах ці питання навіть не розглядали [7, арк. 161; 552].

Трагедію депортованого 1946 р. із с. Славатичі Володавського повіту до селища (нині місто) Рожище на Волині передав В. Карпович: «Почали влаштовуватися на постійне житло. Наше становище мені нагадувало становище сліпих кошенят, які вперше вилізли з кошика. Куди йти? Що шукати? Чоловіки розійшлись по навколишніх селах. Місцеве населення відносилось насторожено: “Що їм тут треба? Зі своєю роботою справляємось ми самі. А хто їх буде годувати? Навезли нам зайвих ротів. Он там, не доходячи до школи, стоїть порожня хата. Поляки давно виїхали. Вікна, двері вже хтось зняв...” Так і розміщувались. Де в старих, напівзруйнованих закинутих хатах по чотири–п’ять сімей, де просились до місцевих людей, обіцяючи допомагати по господарству... Хто поселився відразу, а хто ще років зо два переїздив то в одне, то в інше місце, поки не осів» [13, 159].

Така ж туга відчутна і в спогадах Серафими Козак (1931 р. н.) із с. Берестя Грубешівського повіту: «Наше село було спалене, пограбоване, люди побиті або подушені димом... Людей мого села вивезено у Херсонську область. Там було дуже тяжко матеріально, і вони пішки верталися на Волинь, ближче додому. Згадка про домівку болем у серці відбилася в кожного з нас. Мій тато так хотів додому, що помираючи, просив води з рідної криниці...» [13, 175].

Загалом до червня 1946 р. на Волинь офіційно прибуло 7858 родин із Польщі, з них окремими будинками наділили лише 2452 родини, квартирами в містах – 772. Решту господарств (4629) розмістили в хатах місцевих селян. Хоч будинків, залишених поляками й німцями, було достатньо, райвиконкоми та райкоми КП(б)У не тільки не допомагали переселенцям їх заселяти, а, навпаки, передавали їх місцевому населенню. Будівництвом житла для переселенців майже не займалися [8, арк. 17; 742].

У Волинській області з 5132 залишених будинків вирішили передати переселенцям 3268. Зокрема, найбільшу кількість будинків передали у Рожищенському, Ківерцівському районах, м. Луцьку (відповідно, 730, 510 та 536). Проте із загальної кількості слід відняти 1281, що припадало на прикордонні населенні пункти й було відселено до 1947 р. 1132 будинки з загальної кількості передали міськкомунгоспам і теж не використали за призначенням [2, арк. 3].

Взаємовідносини прибульців з-за Бугу та місцевого населення ще одна з нелегких сторінок історії нашого краю. Адже тривалий час тутешні мешканці достеменно не знали причину прибуття значної кількості переселенців з-за Бугу. Причинами виселення холмщаків партчиновники називали переселення українців як захист від ворожих поляків, натомість у побуті називали їх посібниками фашистів, злодіями і т.д. А тому нерідко виникали місцеві конфлікти. Ще 14 вересня 1944 р. прийнято постанову виконкому Волинської обласної ради депутатів трудящих «Про обов’язкову реєстрацію населення в органах міліції

і заборону проживати на території Волинської області без дозволу і реєстрації в органах міліції», згідно з якою все населення мало зареєструватися. Тим, хто цього не зробив, забороняли проживати на території області. Постановою було заборонено ночівлю в будинках у людей, які не мали дозволу міліції. У випадку порушення постанови люди підлягали адміністративній та кримінальній відповідальності. Для контролю над виконанням постанови у селах навіть виділяли «десятихатника», який призначався на десять хат і відповідав за виконання постанови [10, арк. 9].

Проте мало переселенців одразу прибувало з Польщі на Волинь. Транспорт скеровувався на південь і схід краю, а звідти депортовані родини прагнули будь-якою ціною повернутись на власні землі або принаймні на Волинь. Найінтенсивніше переселенці втікали на Волинь зі сходу і півдня України взимку й навесні 1947 р. [1, арк. 150]. Це стало для місцевої влади відчутною проблемою. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний 5 жовтня 1945 р. видав наказ № 00172 «Про запобігання самовільних переїздів господарств евакуйованого з Польщі українського населення». Для забезпечення виконання наказу було організовано перевірку документів у громадян, які пересувалися на захід. Усіх переселених було попереджено про недопустимість самовільного виїзду [12, арк. 221]. Тепер за спробу повернення додому українці ставали порушниками закону й кордону. А ставши громадянином СРСР, людина за подібні дії могла бути засуджена на тривалі строки ув'язнення.

У березні 1946 р. рішенням Волинського обкому КП(б)У було заборонено прийом і господарське влаштування переселенців, які прибули зі східних та південних областей УРСР, без дозволу Управління в справах евакуації та розселення РНК УРСР. Крім того, повсюдно заборонено самовільне переселення з одного району в інший без дозволу відділу по переселенню облвиконкому. Проте чимало людей різними шляхами ризикуючи життям, виїздили в західні області, сподіваючись повернутися у Польщу. Так, протягом 1945–1946 рр. з Одеської області в західні області виїхало 80 % холмщаків. Як згадує уродженець с. Рациборовичі Грубешівського повіту, професор В. Гаврилюк: «Не забуду картини безкінечних караванів з втомлених і голодних людей, які під захистом ночі, пересувались групами на Захід. Колишні горді та шановані господарі запряжені у шлеї, тягнули саморобні візки, на яких був мізерний пожиток (одежа і харчі на дорогу) та малолітні діти. В інші візки були запряжені кози або корови. Рухатись вдень було небезпечно, бо ця акція була заборонена урядом. Тривалість такого переїзду на Волинь сягала три-чотири тижнів. Їхати поїздом без спеціального дозволу заборонялось» [21, 230]. «Їхало нас потім підвод п'ятдесят разом, ціла валка. Приєднувалися люди, бо в нас були чоловіки здорові, як дуби, могли й оборонити. А тоді так на дорогах грабували, що страшно згадувати. Було їдемо і вже бачиш: тут був розбій, валяється чиєсь добро понищене», – згадував інший переселенець [28].

Проблема невлаштованості із житлом, що найбільше хвилювала переселенців, ускладнилася влітку 1946 р. У липні того року Волинська облрада депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У видали постанову «Про переселення українського населення евакуйованого з Польщі, що поселилось в районах 50-кілометрової прикордонної зони», у якій, зокрема, йшлося: «частина українського населення евакуйованого з Польщі переселялися із районів 50-кілометрової прикордонної зони в тиллові райони області» [9, арк. 157–158], то згідно з планом переселення мало здійснюватися з шести районів та м. Володимира-Волинського в чотири східніші райони. Насамперед передбачалося переселити 1201 господарство [9, арк. 193].

Зауважимо, що ті, хто приїхав у Волинську область у 1945 р., ще могли влаштуватися у залишені будинки, а переселені вже 1946-го були в гіршому становищі. Більшість хоч і отримала наділи землі, але без будинків. Щоправда, проблема існувала і з розподілом орної ріллі. Так, у Теремнівському районі з 500 господарств лише 278 наділили землею (по 4–5 га на господарство). У Торчинському районі взагалі жодному господарству землі не виділили, лише було складено списки [7, арк. 162]. Переселенці другої хвилі зі східних областей УРСР зовсім не були влаштовані й, відповідно, землею не наділені. Тому багато холмщаків жило влітку у куренях, сараях, по кутках у місцевих жителів. «Господи, як ми бідували. Тут на Волині, жили в льоху, не було ні чого з'їсти, ні в що одягнутись», – пригадує Катерина Пемпко із с. Бужанка Іваничівського району Волинської області [7, арк. 126]. Велика частина самовільно прибулих поселялися в будинках чехів, поляків, чекаючи на їх виїзд [2, арк. 8]. Це теж провокувало певне етносоціальне напруження в поліетнічних селах.

Станом на 15 вересня 1946 р. у Волинську область з Польщі прибуло 6816 родин. Водночас зі східних областей на Волинь перебралось 5323 сімей, раніше виселених із Польщі. Отже, загальна кількість переселенців становила 12 139 господарств (44 822 особи) [11, арк. 52]. З них отримали власні будинки лише 2125 сімей, 8465 проживали у місцевого населення за принципом «ущільнення», 1249 родин розселили у малих за площею комунальних квартирах. Щодо будівництва житла, то ситуація виглядала теж катастрофічно. Було побудовано лише 46 будинків. Землею наділили 7683 господарств площею 29837,32 га. Лише 2968 господарств (кожне четверте) отримало у користування присадибні ділянки площею 930 га. Слід наголосити, що з усієї кількості господарств лише 1136 реально отримали розрахунки за залишене майно [11, арк. 5]. Якщо місцеве населення на початку депортацій ставилося з недовірою до переселенців, то згодом волиняни сприйняли привітно прибулих холмщаків, надавали їм допомогу, єдналися родинно.

Аналізуючи опубліковані спогади двох поколінь депортованих у 40-ві роки ХХ ст., спробуємо реконструювати сегмент суспільної свідомості, який узагальнює долі тисяч репресованих за національною ознакою українців

Холмщини та Підляшшя. А він засвідчує, що депортації викликали глибоке та тривале відчуття кривди й особистої трагедії у свідомості більшості переселенців та їхніх нащадків [17].

Польсько-українсько-білоруське прикордоння віддавна було об'єктом воєнної та політичної експансії, ареною етнічних і конфесійних протистоянь [24, 25; 27]. За цей терен боролися Польща, УНР, СРСР, Німеччина. Із великим піднесенням окремі переселенці згадують перші роки Другої світової війни, коли в краї було відроджено українське шкільництво, а в Холмі відкрито українську гімназію, яку закінчило чимало українських патріотів [13, 155]. Г. Бухало (с. Кусинь Володавського повіту) так писав про свої гімназійні роки у Холмі: «Особливо запам'ятались мені уроки з історії України, які вів професор М. Кордуба. Він прищеплював нам любов до свого предмета на прикладах життя великих діячів – Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Василя Тютюнника, Юрія Тютюнника, українських козаків та січових стрільців. Розповідав він нам і про страшні масові розстріли українських патріотів чекістами, про голодомор. Незабутні і вечори-академії, присвячені героям Крут, Базару, Шевченківські вечори...» [13, 149–150]. Після створення генерального губернаторства німецька окупаційна влада дозволила відродження на Холмщині українського шкільництва, кооперації, Українських допомогових комітетів (місцевих структур УЦК). Віддаючи спершу певну перевагу українцям, гітлерівці прагнули використати їх проти поляків. Зокрема, Євграф Романюк вважав, що «з приходом німців на Холмщині почалося національне відродження українського населення. Німецька влада більш лояльно ставилась до українців, ніж до поляків. У гмінах змінили в'їтів-поляків на українців, у школах – вчителів... Холмщина стала притулком для української інтелігенції, яка, рятуючись від сталінських репресій, масово переходила радянсько-німецький кордон і знаходила порятунок серед братів-українців Холмщини. Завдяки цьому в містах Холмщини з'явилися нові українські школи: в Холмі – гімназія і технічна школа, в Грубешові – торговельна школа і учительська семінарія, в інших місцевостях різні курси, де готували українські кадри» [13, 182].

Спогади також засвідчують, що минуле орієнтує соціум у системі координат свій/чужий, союзник/супротивник, свій/інший. Євграф Романюк вважає, що на початку Другої світової війни, коли німецька влада допустила українців до місцевої адміністрації, українці виявляли гуманне ставлення до польської меншини, зокрема польських учителів, а конфронтації (і зміна координат) почалися влітку 1942 р. На відповідь поляків не прийшлося довго чекати. З листопада 1941-го по листопад 1943 р. на Холмщині було вбито щонайменше 500 осіб. Отже, задовго до Волинської трагедії 1943 р. поляки вчинили у десятках холмських сіл розправи над українцями [13, 182]. Відтак чітко означився польсько-український фронт протистояння, у якому супротивники нерідко намагалися використати сильну

третю сторону. Хоча не можна стверджувати, що наслідком одних вбивств були інші по обох сторонах Бугу. У документах того часу не вказувалося на зв'язок цих подій і конфлікту.

У численних емоційних спогадах українців і поляків багато місця відведено ворожнечі між двома самостійницькими рухами. Утім у деяких висловах щодо цих подій холмщаки зазначають, що основна відповідальність за польсько-український конфлікт на Холмщині й Волині лягає на гітлерівський режим, комуністичну владу СРСР та Польщі. «Німці спеціально роздмухували вогонь ненависті між поляками і українцями. Навіть така акція, як відправка молоді до Німеччини на примусові роботи, була використана для нагнітання ворожнечі між поляками та українцями. В селах, де проживали поляки, забиравала молодь українська поліція, а де була більшість українців – діяли поляки. Сприяло нагнітання польсько-української ворожнечі і переселення німцями людей з одних сіл в інші», – писав очевидець [13, 182–183].

Зауважимо, що спогади українців-переселенців здебільшого відтворюють одномірний/одноколірний і надзвичайний героїчний літопис УПА, особливо її революційного крила під проводом Степана Бандери, визвольну боротьбу УПА й ОУН із радянським імперіалізмом і польським шовінізмом за самостійну Україну, соборність її земель. Водночас більшість спогадів зазвичай звучують коло жертв до етнічних українців, виключаючи з них «кресових» поляків і євреїв [13, 184]. Одна з причин цього, на нашу думку, полягає в тому, що дехто з представників української поліції та партизанів був причетний до вбивств не тільки військовиків, а й цивільних, зокрема й «зрадників» – українців [13, 225, 229; 244; 246]. Натомість на цьому акцентують головну увагу численні «кресов'яцькі» товариства й окремі польські історики [30].

У своїй пам'яті холмщаки згадують і про драму Волині, національні взаємовідносини на цих землях і тамтешніх поляків, серед яких було багато колоністів. Як згадує Єлизавета Гриндьо (с. Переспа), у 1943 р. «наші поляки не йшли відкрито проти нас, а іноді допомагали, переховували. Більше робили це поляки, які прийшли з Волині» [13, 217].

Отже, творення цілісного національного міфу – складна трансформація, яка потребує відкритості до переформатування усталених історичних уявлень, готовності до зустрічі не лише з героїчним і пафосним, а й трагічним і «незручним» в національній історії сприйняттям волі іншого. До таких тем, як свідчить аналіз спогадів, належить проблема української колаборації – діяльність у регіоні українських формувань німецької армії, української поліції. Останні, на думку деяких переселенців, «були слабкі і не авторитетні» [13, 193]. Непопулярною серед оповідачів є й тема відплатних акцій ОУН й УПА. Утім, як свідчить А. Дзядко та В. Волох (с. Черничин Грубешівського повіту), «під українських партизан “нерідко” маскувалися провокатори, мародери, злодії» [13, 245]. Деяких повстанців завербували органи НКВС [13, 267].

Окрім того, особисті спогади депортованих виникали й творилися в певних соціальних, етнокультурних і політичних середовищах, у певних контекстах, які вони відображали й з якими мали (мають) стосунки. На думку багатьох холмщаків і підляшан, витоки конфлікту 1940-х років слід шукати в політиці міжвоєнної Польщі, коли зазнавали переслідувань українські громадські товариства, православні парафії, навіть рідна мова. «Панська Польща, – підкреслив Григорій Максимович, – не тільки не допускала українських шкіл, а всіляко переслідувала навіть найменший прояв української думки. З боку польської влади українське населення відчувало постійну зневагу, не кажучи вже про справжній терор на Холмщині, метою якого було очистити етнічні українські території від корінного населення». Такої ж думки дотримуються й українські науковці [13, с. 147].

«Радянська» доля переселених в УРСР, які «втратили рідну землю», стала для більшості літописом боротьби за виживання й остраху за майбутнє дітей, які народилися «закордоном» [18; 19]. Не обминають холмщаки у своїх спогадах і ситуації конфронтації з керівництвом колгоспів й окремими колгоспниками на півдні та сході України, які здебільшого не були готові до їхнього приїзду. Про це переселенці писали неохоче, але щиро. Бо ж депортованих на сході й півдні нерідко сприймали як іноземців, «куркулів», зважаючи на привезений реманент і худобу. Депортованих нерідко іронічно або з негативним відтінком називали «поляками», «мазурами», «забужанами», навіть «лемками» [13, 185, 218, 284, 272, 359, 366]. Нову батьківщину теж іронічно називали «комуністичним раєм», «совітами», «Советським Союзом» [13, 254, 256, 275].

Зауважимо й те, що у спогадах відсутні однозначні характеристики образу Польщі та поляка. Загалом судження на цю тему є дуже суперечливими. У розповідях літніх людей немає вшанування страждань холмщаків наприкінці 40-х років ХХ ст. Власне, вони є сумним каталогом грубої зневаги центральної і місцевої польської влади до унікальних культурних артефактів і брак шанування жахливих масових убивств невинних людей у 1942–1944 рр. Утім, є й протилежні розповіді, зокрема М. Ненчук (уродженка с. Ярнути на Підляшші), яка дізналася, що по війні місцеві поляки тривалий час дбайливо доглядали могилу її батька-українця (встановили навіть пам'ятник), стрільця легіону УСС, довголітнього директора школи, ініціатора відкриття першої сільської лазні, ощадної каси і пожежної команди [13, 333]. Переселенець Ю. Макар (с. Новосілки Томашівського повіту) вважає громадянським обов'язком «відтворити дійсну історію рідного краю. Доглянути нашу духовну святиню – цвинтарі. І зберегти про це пам'ять» [13, 285].

Аналіз спогадів і поточної періодики України й Польщі дають підставу розглядати депортацію українців Холмщини і Підляшшя як конфлікт історичної пам'яті: українці хочуть пам'ятати історію, яку більшість поляків воліють забути, і навпаки [14; 15; 20; 22; 23; 26; 29]. Втім, як свідчать опитування переселенців із Польщі, у суспільній свідомості жителів Польщі й України відбуваються позитивні

зміни у ставленні до жертв українсько-польських конфліктів. А це, на нашу думку, буде сприяти взаєморозумінню щодо спільної історії пограниччя.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ, ф. 2, оп. 7, спр. 4871, 83 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), м. Київ, ф. 4626, оп. 1, спр. 28, 155 арк.
3. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). ф. П-1, оп. 1, спр. 30, 234 арк.
4. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 47, 96 арк.
5. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 53, 113 арк.
6. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 62, 146 арк.
7. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 70, 87 арк.
8. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 71, 76 арк.
9. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 37, 121 арк.
10. Держархів Волинської обл., ф. Р-6, оп. 3, спр. 33, 276 арк.
11. Держархів Волинської обл., ф. Р-919, оп. 1, спр. 3, 345 арк.
12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Т. 2. – 688 с.
13. Депортації. Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 3. Спогади / відп. ред. Ю. Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 418 с.
14. Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Nałagida. – Warszawa : Burchard Edition, 1999. – 302 s.
15. Куронь Я. Розумію гнів українців / Я. Куронь // Вісн. Любачівщини. – Л., 2009. – Вип. 17. – С. 27–32.
16. Онуфрійчук М. // Слово і діло. – 2004.
17. Сагринь: біль і печаль. Книжка свідчень. – Львів : Каменяр, 2007. – 47 с.
18. Бондар В. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області (Оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) / В. Бондар, О. Величко // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 200–218.
19. Бухало Г. Документи Державного архіву Рівненської області про долю депортованих українців Холмщини та Підляшшя / Г. Бухало // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. пр. / упоряд. М. Кучерепа, Н. Стащенко. – Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки «Вежа», 2008. – С. 206–215.
20. Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості / О. Гаврилюк // Stereotypy narodowościowe na pograniczu / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów ; RU, 2002. – S. 63–71.
21. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя / М. Горний. – Львів : [б. в.], 1997. – 633 с.
22. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич // Польсько-українські студії. Т. І. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – С. 23–29.
23. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Україна і Польща між минулим і майбутнім / ред. і упоряд. А. Павлишин. – Львів : Вид. центр «Фенікс», 1991. – С. 126–159.
24. Литвин М. Історичні передумови депортаційних акцій на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст. / М. Литвин // У пошуках правди про акцію «Вісла»: наук.-практ. конф., Перемишль, 22–23 листоп. 1997 р. / упоряд. М. Литвин. – Перемишль : [б. в.], 1998. – С. 6–11.
25. Макар Ю. Національно-релігійна трагедія холмсько-підляських українців у міжвоєнній Польщі / Ю. Макар // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці : Рута, 2009. – Т. 19–20. – С. 190–202.

26. Мандрик Я. Депортаційні акції в оцінці української та польської громадськості / Я. Мандрик // Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ ст. : матеріали наук.-практ. конф., 19 квіт. 1997 р. / за ред. М. Геніка. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1999. – С. 76–81.
27. Матвійчук О. Доля українських храмів Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / О. Матвійчук. – Львів : Камула, 2008. – 24 с.
28. Світліковська Г. Забужани / Г. Світліковська // Волинь. – 1993. – 1 черв.
29. Motyka G. Obraz Ukraińców w literaturze Polski Ludowej / G. Motyka // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 213–222.
30. Sowa A. Akcja «Wisła» w polskiej historiografii – aktualne problemy badawcze / A. Sowa // Akcja «Wisła» / pod red. J. Pisulińskiego. – Warszawa, 2003. – S. 12.